

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНЕЛИЦЬКОГО ЗАМКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті описано польові дослідження Чернелицького замку в другій половині ХХ і на початку ХХІ століття. Основну увагу присвячено археологічній експедиції 1953 року, експедиціям інституту “Укрзахідпроектреставрація” в 1969–1971 і 1989–1993 роках і українсько-польській експедиції 2012 року. Охарактеризовано основні результати комплексного історико-археологічного, архітектурного і топографічного аналізу та інвентаризації, проведених під час вказаних експедицій.

Ключові слова: Чернелиця, замок, оборонні укріплення, наукові експедиції.

Чернелицький замок – одна з найбільш відомих історичних пам’яток на Покутті, проте донедавна в історичній літературі можна було знайти всього кілька речень про цю фортецю [див., напр.: 31, с.12–13; 25, с.20–22; 26, с.48–50]. Причиною такої ситуації традиційно вважався брак особливого зацікавлення істориків, архітекторів і краєзнавців історією замку. Однак таке пояснення зовсім не відповідає історичній дійсності. Виявлені протягом останніх років архівні матеріали свідчать, що, починаючи з кінця ХІХ століття, Чернелицький замок неодноразово ставав об’єктом вивчення спеціальних дослідних експедицій – археологічних, архітектурних, історичних чи етнографічних. З різних причин інформація про них не потрапила до наукових праць. У даній статті ми спробуємо заповнити цю прогалину, концентруючи увагу на наукових експедиціях у Чернелицький замок у радянський період і в часи незалежної України.

Перші дослідження Чернелицького замку (до сер. ХХ ст.). Перед тим як перейти до опису експедицій до Чернелицького замку в другій половині ХХ і на початку ХХІ ст., необхідно сказати кілька слів про початки зацікавлень науковцями зазначеним об’єктом. Вони сягають своїм корінням ще кінця ХІХ ст., коли появляються перші світлини і рисунки замку (Юліуш Дуткевич, Теодор Рутковський, Альбін Фрідріх та ін.), перші його описи (Олександр Чоловський) і зацікавлення його станом у середовищі Кола (Грона) Консерваторів Східної Галичини [30, с.33–39; 29, с.11–12]. Зростання наукового зацікавлення фортецею спричинила також пожежа замку в травні 1904 року. Уже наступного року Коло Консерваторів відрядило до Чернелиці свого представника – львівського архітектора Теодора Тальовського, котрий обстежив замок і залишив нам надзвичайно цінне креслення проекту відбудови в’їзної вежі замку [16, с.369–370].

Ще більший сплеск наукової і реставраційної активності навколо Чернелицького замку спостерігаємо в міжвоєнний період. Одразу після закінчення Першої світової війни польські науковці (Тадуеш Шидловський) [32, с.99] та адміністративні органи зайнялись дослідженням стану фортеці і дійшли висновку, що вона потребує негайної реставрації. Виявлені архівні матеріали свідчать, що в 1920-х роках власниками замку – Терезою, Єленою й Анною Петрович – був проведений цілий комплекс реставраційних робіт, внаслідок чого в’їзна вежа і прибрамний корпус були майже повністю реставровані й розпочались роботи з відновлення замкового палацу [1; 17, с.425–433; 18, с.433–438]. Незабаром замок був уписаний у реєстр національних пам’яток (1933) і взятий під державну охорону [17, с.430–432].

Важлива подія для досліджень Чернелицького замку мала місце в середині 1930-х років. У 1935–1937 рр. група архітекторів з факультету архітектури Варшавської Політехніки під керівництвом архітектора Богдана Гуеркіна та інженера Яна Захватовича провела польові дослідження цілого ряду покутських і західноподільських замків, у тому числі й Чернелицького [2, спр.30 а, арк.113]. Відомо, що вони провели повну інвентаризацію замку в Чернелиці – обміри, креслення й фотодокументацію. Результати їх досліджень, на жаль, так і не були опубліковані, а обміри й креслення, виконані ними, правдоподібно, загинули під час Другої світової війни [15, с.116 (14)]. Збереглися

тільки 23 фотографії замку, виконані 1935 р. [14], які є винятково цінним джерелом для відтворення вигляду замку напередодні Другої світової війни.

Замок у післявоєнні роки. Експедиція 1953 року. Встановлення комуністичного режиму в західноукраїнських землях після Другої світової війни мало серйозний вплив на долю Чернелицького замку. Унаслідок цілеспрямованих дій радянської влади замок в перші повоєнні десятиліття зазнав серйозних руйнувань: зник дах над в'їзною вежею замку і над прибрамним корпусом, повністю зруйновано замковий палац, розібрано частину куртин, засипано замкову криницю, а в північно-східному бастіоні вибудовано конюшню [див.: 21]. Одночасно із запусінням покутської фортеці, що було викликано діяльністю радянської влади, появлялось і зацікавлення її історією як серед місцевих краєзнавців, так і серед науковців. Першим проявом такого зацікавлення було перебування в Чернелиці 1953 року групи львівських нуковців, серед яких був і археолог Юрій Захарук (збереглось його фото на південно-західному бастіоні замку, датоване 1953 р.). Попри те, що замок не був головним об'єктом їх досліджень (за спогадами місцевих старожилів, головною метою експедиції були археологічні розвідки [13]), науковці виконали обмірні креслення чернелицької фортеці. Ці креслення тривалий час зберігалися в архіві Держбуду УРСР і були опубліковані тільки у 1985 і 1986 рр. [22, с.126–127; 24, с.229].

Ріст зацікавлень історією замку в 1960-х рр. Зросту зацікавлень істориків, архітекторів і краєзнавців долею чернелицької фортеці сприяла прийнята 24 серпня 1963 р. Радою міністрів УРСР постанова № 970 про включення замку в державний реєстр пам'яток національного значення (охоронний номер 251) [7]. Унаслідок цього припинилися всякі дискусії про необхідність розбирання замку на будівельний матеріал, а в другій половині 1960-х рр. появились перші нариси історії селища і короткі замітки про замок. Зокрема, з'явився машинопис історії Чернелиці, автором якого був місцевий вчитель історії Остап (Євстахій) Кудибін (машинопис раніше зберігався в музеї Чернелицької ЗОШ, теперішнє місце його зберігання невідоме). Ним було виконано також кілька цінних фотографій замку, датованих другою половиною 1960-х рр. [8]. У той же час в івано-франківській газеті “Комсомольський прапор” (1968) світ побачила перша популярна стаття, присвячена Чернелицькому замку, автором якої був студент місцевого педінституту М.Максимюк [20], а згодом (1970) – оповідання про нещасливе кохання першої власниці замку – княгині Євфросинії Чарторийської, написане Ярославом Ярошем і Григорієм Підлісним [28].

Експедиції інституту “Укрзахідпроектреставрація” (1969–1971). Від травня 1969 р. до літа 1971 р. Чернелицький замок став об'єктом спеціального дослідження наукової експедиції працівників львівського інституту “Укрзахідпроектреставрація”. Дослідну групу очолив В.Малахов, а в її складі були, між іншим, архітектори Е.Кодісова і Є.Соболевський, а також відомий реставратор І.Старосольський.

До наших днів в архіві інституту “Укрзахідпроектреставрація” у Львові збереглися 8 архівних справ (датовані 1970–1972 рр.) з повною проектно-технічною документацією – обмірами й кресленнями, на яких зафіксовано не тільки існуючий стан укріплення, а й утрачені елементи. Крім того, зроблено пояснювальні записки, а також велику кількість фотографій, виконаних членами експедиції в травні і липні 1969 р. та ранньою весною 1970 р. [6, спр.І.10.1–І.10.8]. Ці фотографії є надзвичайно цінним джерелом, оскільки дуже детально фіксують тогочасний стан фортеці. Вони відображають замок спочатку по зовнішньому контурі, починаючи від в'їзної вежі і північно-західного бастіону до південно-західного бастіону і прибрамного корпусу, а далі – по внутрішньому контурі. Після завершення досліджень і опрацювання зібраних матеріалів більша частина фотографій була передана в архів інституту “Укрзахідпроектреставрація” у Львові, а менша (47 фото, 17x11 см) – опинилась у приватній колекції Костя Присяжного. Це були фото, які вважалися менш цінними і які не були включені до архівної

справи. Таким чином, Кость Присяжний фактично врятував їх від знищення. Пізніше згадані фотографії потрапили в колекцію Андрія Котлярчука (внука реставратора І.Старосольського), який у грудні 2013 року надав їх у розпорядження Левка Квятковського [9].

Остаточним результатом діяльності експедицій 1969–1971 рр. було виконання її учасниками проекту часткової реставрації замку з пристосуванням його під історико-етнографічний музей [6, спр.І.10.6, арк.1–3]. На превеликий жаль, цей проект так і не було втілено в життя.

Експедиції 1989–1993 рр. Ще одним важливим моментом у вивченні Чернелицького замку в другій половині XX століття стали дослідження групи працівників Івано-Франківської філії інституту “Укрзахідпроектреставрація” на чолі з її директором Зеновієм Соколовським, які велись упродовж 1989–1993 рр. Івано-Франківські архітектори провели обміри та технологічну експертизу стану окремих укріплень, склали історико-архітектурну довідку, створили креслення (масштаб 1:100) фасадів, вежі, прибрамного корпусу, куртин, фасів і фланків, склали проектну документацію для проведення реставрації замку і проект пристосування замкових будівель під туристичний притулок [6, спр. І.10.9–І.10.13; 10; 12], віднайшли чимало цінних іконографічних джерел, крім того, рисунок замку Тадеуша Рутковського, датований 1882 роком. На основі зібраних матеріалів студенти Івано-Франківського інституту ім. короля Данила під керівництвом Зеновія Соколовського створили в 2005 році макет реконструкції оригінального вигляду замку [11]. Однак через брак коштів подальші дослідження фортеці були припинені, а проект пристосування замку під туристичний притулок так і не був реалізований.

Експедиція “Львівської Політехніки” 2012 року. Початок XXI століття позначився двома, незалежними одна від одної, науковими експедиціями в Чернелицький замок. Першою із них була експедиція викладача Національного університету “Львівська Політехніка”, к.а.н. Олега Рибчинського і студента цього ж вузу – Левка Квятковського, котра мала місце в травні 2012 року. Львів’яни провели детальну фотофіксацію пам’ятки, виявили цікаві фрагменти замку, такі як риншток для відведення нечистот з території замку, гмерки каменярів на одному з бастіонів, цоколь однієї з пілястр, замковий камінь portalу брами з боку подвір’я. Окрім того, оглянули залишки костелу, виявили історичний та стилевий зв’язок між оборонною та сакральною пам’ятками. На підставі зібраних матеріалів в 2012 році Л.Квятковським була підготовлена магістерська робота “Реставрація замку в Чернелиці”, захищена того ж року в Інституті архітектури Національного університету “Львівська Політехніка” (науковий керівник – к.а.н. О.Рибчинський, рецензент – к.а.н. О.Бойко). У дипломному проекті Л.Квятковський відтворив первісний вигляд замку й запропонував облаштувати в ньому готельно-відпочинковий комплекс з музеєм, причому будівля палацу мала функціонувати як готель, а дерев’яна офіцина – як хостел [19].

Українсько-польська експедиція 2012 року. Чергова науково-дослідна експедиція, об’єктом дослідження якої став Чернелицький замок, мала місце в липні 2012 року. Це була українсько-польська експедиція, до якої ввійшли архітектори з Університету нафти і газу в Івано-Франківську та історики з Ягеллонського університету в Кракові. Керівником експедиції був Зеновій Федунків, а до її складу ввійшли українські і польські викладачі та студенти: к.а.н. Лариса Поліщук, к.і.н. Віталій Нагірний, мрг. Магда Арсеніч, мгр. Адам Щупак, мгр. Марек Войнар, Христина Василів, Оксана Дуфенюк, Олександра Луцишин, Андрій Максим’юк, Леся Мельничук, Іннета Метельська, Василь Мочерняк, Андрій Савчук, Олександр Якимів.

Основною метою експедиції було проведення інвентаризації замку з метою встановлення стану збереженості його укріплень та проведення реконструкції оригінального вигляду споруди. У результаті проведеної інвентаризації було виконано: загальні

обміри укріплень замку (куртини, внутрішні кути бастіонів, довжина сторін полігону від вершини, внутрішній і зовнішній периметри укріплень) з метою уточнення його планувальної структури; графічну і фотофіксацію наявних укріплень (розмір, будівельний матеріал, стан укріплень на час проведення інвентаризації), фортифікаційних елементів, склепінь, підземних частин та архітектурних деталей із прив'язкою до модуля або лінійки, дотримуючись укладеної в плані номенклатури на кроках; проведено обстеження стану збереженості замку: укріплень, елементів укріплень, архітектурних деталей; складено карту проблемних ділянок із зазначенням причини їхнього руйнування; визначено втрати стосовно обмірів замку, виконаних івано-франківською філією інституту “Укрзахідпроектреставрація” в 1993 році [4; 5].

Крім основного завдання – проведення інвентаризації замку – члени експедиції виконали: обстеження селища Чернелиця з метою виявлення міських оборонних укріплень (ровів, укосів, валів тощо) і відзначення їх на картосхемі; обстеження давньоруського городища на хуторі Залісся II з метою фіксації його укріплень і визначення схеми оборонної системи; опитування місцевих жителів і збір ілюстраційних та етнографічних матеріалів до історії покутської фортеці.

На основі зібраних українсько-польською експедицією матеріалів протягом 2012–2015 років було видано ряд наукових статей, виконано детальні креслення всіх збережених елементів замків, відтворено втрати порівняно з 1993 роком та відтворено 3D модель первісного вигляду замку [3]. Кінцевим результатом такої співпраці групи українських і польських дослідників стане двомовна (українсько-польська) колективна монографія, присвячена історії і сучасному стану покутської твердині.

Крім науково-дослідних експедицій, котрі досліджували стан Чернелицького замку й проводили його інвентаризацію, в кінці XX і на початку XXI ст., особливо за минулі роки, появився цілий ряд наукових розвідок присвячених Чернелицькому замкові. У цьому місці не будемо вдаватись до їхнього детального аналізу, відзначимо тільки, що фортеця неодноразово згадується в наукових збірниках, монографічних виданнях, спеціальних статтях і публікаціях архітекторів, істориків, краєзнавців, журналістів [огляд найновішої історіографії див.: 21]. Замок став також предметом долідження магістерських робіт [19] і об'єктом художніх книг [27]. Щиро сподіваємось, що такий сплеск зацікавленості історією покутської фортеці увінчається конкретними кроками місцевої і центральної влади, спрямованими на збереження й реставрацію цієї унікальної пам'ятки військової архітектури.

1. Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 25, спр. 1507.
2. Львівська національна наукова бібліотека України. Відділ рукописів, ф. УК, спр. 30 а.
3. Матеріали українсько-польської експедиції 2012 року : 3D макет існуючого стану замку / Л. Поліщук, Х. Василів.
4. Матеріали українсько-польської експедиції 2012 року : Креслення фасадів замку за результатами українсько-польської експедиції 2012 р. / кресленики Х. Василів, О. Дуфенюк, Л. Мельничук, О. Луцишин, І. Метельська, А. Савчук, О. Якимів.
5. Матеріали українсько-польської експедиції 2012 року. – План замку викреслений за обмірами 2012 р. / кресленики О. Дуфенюк, Л. Поліщук. Масштаб 1:500.
6. Науково-технічний архів Інституту “Укрзахідпроектреставрація”, спр. І.10.1–І.10.13.
7. Постанова Ради міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. № 970 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF/page>.
8. Приватна колекція фотографій Віталія Нагірного (Краків). Фото Чернелицького замку, 2 арк.
9. Приватна колекція фотографій Левка Квятковського (Львів). Фото Чернелицького замку, 47 арк.
10. Приватний архів Зеновія Соколовського (Івано-Франківськ). Креслення фасадів вежі, прибраного корпусу, куртин, фасів і фланків бастіонів за “Проектною документацією пристосування Чернелицького замку під туристичний притулок”, розробленою інститутом УЗІП. 1993 р. Масштаб 1:100.
11. Приватний архів Зеновія Соколовського (Івано-Франківськ). Макет Чернелицького замку, виконаний студентами Івано-Франківського інституту ім. короля Данила (кер. З. Соколовський), 2005 р.

12. Приватний архів Зеновія Соколовського (Івано-Франківськ). Ситуаційна схема Чернелицького замку, 1993 р. Масштаб 1 : 500.
13. Стенограма опитування жительки селища Чернелиця, Макарук Марії Олексіївної. Опитування провела Магда Арсеніч. Чернелиця, дитинець замку, 4 липня 2012 року.
14. Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Czernelica. Foto Bogdana Guerquina, 23 ark.
15. Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936/37. – Warszawa, 1937.
16. Арсеніч М. Пожежа Чернелицького замку на початку ХХ століття і спроби його відбудови крізь призму архівних джерел / М. Арсеніч // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 23–24. – 2013. – С. 367–375.
17. Арсеніч М. Чернелицький замок у міжвоєнний період (1918–1939) у світлі вибраних архівних джерел / М. Арсеніч // Галичина. – 2013. – Вип. 22–23. – С. 425–433.
18. Квятковський Л. Проект повоєнної відбудови Чернелицького замку 1922 року / Л. Квятковський // Галичина. – 2013. – Вип. 22–23. – С. 433–438.
19. Квятковський Л. Реставрація замку в Чернелиці : магістерська робота, написана під керівництвом канд. арх. О. Рибчинського та канд. арх. О. Бойка / Л. Квятковський. – Львів, 2012.
20. Максимюк М. Якби каміння говорило / М. Максимюк // Комсомольський прапор. – 1968. – 24 лютого.
21. Нагірний В. Чернелицький замок в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття / В. Нагірний, З. Федунків // Пам'ятки України. – 2015. – № 3 (в друці).
22. Нельговский Ю. А. Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой половины XVII вв. / Ю. А. Нельговский // Архитектурное наследие / под ред. О. Х. Халпахчыяна. – М. : Стройиздат, 1986. – Т. 34 : Преемственность и влияния в архитектуре народов СССР. – С. 125–133.
23. Никифорчук В. Старожитності Городенківщини (у фактах, легендах, домислах) / В. Никифорчук, Р. Смеречанський. – Снятин : Над Прутом, 1995. – 112 с.
24. Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 2. – К. : Наукова думка, 1985. – 336 с.
25. Смеречанський Р. Віків минулих твердь : Городенківщина в старих документах і світлинах / Р. Смеречанський, О. Каглян, І. Миронюк, В. Никифорчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014.
26. Смеречанський Р. Городенківщина стежками століть / Р. Смеречанський, О. Каглян, В. Никифорчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 139 с.
27. Угорчак Ю. Привид Чернелицького замку / Ю. Угорчак // Старожитності Городенківщини / В. Никифорчук, Р. Смеречанський. – Снятин, 1995. – С. 24–41.
28. Ярош Я. Легенда про кохання / Я. Ярош, Г. Підлісний // Комсомольський прапор. – 1970. – 21 берез.
29. Arsenicz M. Losy zamku w Czernelicy na Pokuciu w latach 1880–1939 w świetle badań archiwalnych / M. Arsenicz // Wiadomości Historyczne. – Nr. 5: IX–X. – 2014. – S. 10–17.
30. Arsenicz M. Ochrona zabytków na prowincji – zamek w Czernelicy a działalność konserwatorów galicyjskich na przełomie XIX i XX wieku / M. Arsenicz // Prowincja galicyjska wokół I wojny światowej: konteksty, porównania, przykłady / pod red. T. Pudłockiego i A. Więcha. – Przemysł, 2014. – S. 33–39.
31. Czołowski A. Dawne twierdze i zamki na Rusi halickiej / A. Czołowski. – Lwów, 1892.
32. Szydłowski T. Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej / T. Szydłowski. – Lwów, 1919.

В статтє описань полевые исследования Чернелицького замка во второй половине ХХ и в начале ХХІ столетия. Основное внимание посвящено археологической экспедиции 1953 года, экспедициям института “Укрзахідпроектреставрація” в 1969–1971 и 1989–1993 годах и украинско-польской экспедиции 2012 года. Охарактеризованы основные результаты комплексного историко-археологического, архитектурного и топографического анализа и инвентаризации, проведенных во время этих экспедиций.

Ключевые слова: Чернелиця, замок, оборонительные укрепления, научные экспедиции.

This paper describes an exploration of the Chernelytsya Castle in the second half of the 20th and the first half of the 21st century. The main issue is an archaeological expedition from the year 1953, another one by the Ukrzakhidproektrestavraciya Institute in years 1969–1971 and 1989–1993, as well as Polish-Ukrainian expedition in the year 2012. Historical and archaeological, architectonic and topographical analysis and inventory, that have been characterized in this paper, are the result of this research.

Keywords: Chernelytsya, castle, fortifications, expeditions, research.